

מאמר התכלת

זה כאלף וחמש מאות שנה נעדרת התכלת מישראל¹. והנה בדורות האחרונים החלו בניסיונות לזהות את התכלת האבודה. ראשון לכולם היה האדמו"ר מראדזין, רבי גרשון חנוך ליינר, שהקדיש לכך שלושה ספרים: 'שפוני טמוני חול', 'פתיל תכלת' ו'עין התכלת'. יש לציין שזמנו לא היה בשל לכך, שכן חסרו אז ידיעות מפורטות על חיי בעלי החיים, וכן הידיעות המצויות בספרי היסטוריה קדומים לא היו מן המפורסמות, כך שהזיהוי בתנאים אלה קשה הוא ביותר. אחריו בא הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שפתח פתח רחב בנושא זה בעזרת ידיעותיו המפליגות בהיסטוריה הכללית הקדומה. הוא כתב בנושא זה מאמר ארוך באנגלית² וכמה מאמרים בקובץ 'ההד'³, אך גם בזמנו היו חסרות הרבה ידיעות על החי בים התיכון. עוד הוסיפו לעסוק בזה מומחים בתחומים שונים, שדבריהם סוכמו בספר *Royal Purple and the Biblical Blue Argaman and Tekhelet*⁴. עוד יש להזכיר את מאמריו של הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי בספרו 'עיר הקודש והמקדש' חלק ה, וכן את מאמריו של הרב בצלאל נאור בספריו 'בים דרך' ו'ראשית אוני' ובבאור המזרח' כב (חוברת ב). ידידי הרב מנחם בורשטיין היה למאסף לכל המחנות בספרו 'התכלת', שבו רוכזו השיטות השונות וידיעות מפורטות הקשורות לעניין התכלת.

במאמרי זה אינני מתכוון להביא את השיטות השונות ולא להתפלמס אודותן, אלא להביא את הדברים כפי שהם יוצאים מן המקורות לפי דעתי. יידע הקורא שלכתיבת מאמר זה קדמו חיפוש ארוך ומעמיק במקורותינו ובמקורות העמים בלשונותיהם בתחומים שונים⁵ וכן התייעצויות עם מומחים בתחומים אלה. תמצית מהדרישה והחקירה הזו מובאת במאמר זה.

-
- 1 עיין מאמרו של הרב י"א הלוי הרצוג "אימתי פסקה התכלת מישראל", בתוך: שי לישעיה וולפסברג, ת"א תשט"ז. נדפס בשו"ת הגרי"א הרצוג או"ח א סי' ה.
 - 2 הכוונה למאמר המבוסס על עבודת הדיסרטציה שלו (Herzog, Isaac, Hebrew Porphyrology, D. Litt. Thesis, University of London, 1913), אשר פורסם גם בספר הנזכר להלן.
 - 3 שנות תרצ"ב-תרצ"ה.
 - 4 ed. E. Spanier, Jerusalem: Keter Publishing House. 1987
 - 5 היסטוריה, זואולוגיה, כימיה, בלשנות.

צבע התכלת בדם חלזון דווקא

איתא בגמ' (מנחות מב ע"ב):

אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צביעתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה...

וכן הוא בברייתא (שם מד ע"א):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים... ובדמו צובעינן תכלת...

ומבואר בגמ', שאם צבעו גוון דומה בדבר אחר, פסול למצות ציצית, כדאיתא בכבא מציעא (סא ע"ב):

אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית? יציאת מצרים גבי ציצית? אמר הקב"ה אני הוא שהבחנתי... אני הוא שעתידי ליפרע... וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

וכן הוא בספרי (פרשת שלח):

"אני ה' אלוקיכם" - וכי מה ענין... אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי...

אלא שיש לעיין, האם הפסול בשאר החומרים הוא מחמת שהמצוה היא לצבוע בדם חלזון דווקא, או שהוא מחמת איזה יתרון אחר הנמצא בצביעה בדם חלזון, ואיננו בשאר חומרי צביעה, כמו, למשל, חוזק וקיום.

מן הגמ' אפשר היה להבין שהפסול בקלא אילן תלוי ביתרון כזה, וזו לשונה (מנחות מב ע"ב): "ותכלת אין לה בדיקה?! והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשבילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה", עיין בהמשך הסוגיה שם, דאם "איפרד חזותיה" זהו קלא אילן הנ"ל. וכמו שמבואר ברמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א): "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין - הרי זה פסול לציצית", וכן מבואר שם (הלכה ד): "אם נבדקה ונודעה שנצבעה באחד משאר צבעונים המשחירים שאינן עומדים - פסולה". ואם כן, יוצא

שאם יצבעו בצבע חזק, המתקיים, שאינו בא מדם חלזון, יהיה כשר לציצית.⁶ [אך דבר זה לא התברר לי, כי מצאנו בהרבה מקומות שהרמב"ם נותן טעמים להלכות סתומות, שהן גזירות הכתוב או הלכה למשה מסיני, וספק האם אפשר להוציא מטעמיו נפקותות לדינא].

ברם, מהמשך הגמ' שם (מג ע"א) משמע, שהצביעה צריכה להיות דווקא בדם חלזון, ולא מחמת חזקו, דאיתא שם: "היכא דבדקינא בדרב יצחק בריה דרב יהודה, לא איפרד חזותיה - כשרה, איפרד חזותיה - בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא, אישתנאי למעליותא - כשרה...". וכן משמע מסתימת לשון התוספתא (מנחות ט, ו): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה". ואף שזה נאמר לעניין בגדי כהונה, לא מסתבר לחלק.

וצ"ע ברמב"ם בהלכות כלי מקדש (פ"ח הלכה יג) שלא הזכיר תנאי זה של התוספתא. ותירוצו של המשנה למלך שם, שהרמב"ם סמך על מה שכתב בהלכות ציצית אינו מספיק. דמלבד שזה לעצמו דוחק, הרי בלשונו של הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א) מודגש שצביעת תכלת בדם חלזון היא דווקא בציצית. וכן אינו מיושב בזה מה שהרמב"ם משמיט דין אחר, שנאמר באותה תוספתא: "שני התולעת מן התולעת שבהרים. הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה", שבזה אי אפשר לומר שהרמב"ם סמך על מקום אחר, שבו ביאר את הדבר. אמנם ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה (שמות כה, ד) כתב לגבי תכלת של משכן: "וצביעתו בדם חלזון לא בזולתו, כמו שביארנו הקבלה בתכלת של ציצית", וצ"ע.

האם צריכים חלזון מסוים

אחרי שהוברר לנו דבעינן צביעה בחלזון, יש להסתפק אם תכלת כשרה ממין מסוים של חלזון דווקא, או מכל חלזון⁷, או יותר מכך, שהתכלת כשרה אף מכל דבר הדומה לחלזון באיזה עניין. והנה מסתימת לשון התוספתא הנ"ל עולה אחד משני דברים: או שהתכלת כשרה מכל דבר שבשם חלזון ייקרא, או שהיא כשרה ממין מסוים דווקא והתוספתא סתמה ולא פירטה שמדובר בחלזון מסוים, מכיוון שלמעשה הצביעה נהוגה אצל האנשים רק במין זה משום איזו סיבה⁸.

6 עיין 'קופת הרוכלים' לבעל 'תפארת ישראל' בעניין התכלת.

7 לקמן יבואר מה זה חלזון.

8 מחמת שהמינים האחרים אינם מצויים או קשה לצבוע בהם וכד'.

מקור לדין דהתכלת אינה אלא מחלזון

עוד יש לעיין, מניין למדרו חז"ל דין זה, דהתכלת אינה באה אלא מן החלזון. אפשר לומר, דתכלת בלשון התורה אינו שם גוון בלבד אלא צבע הבא מחלזון דווקא, וכן משמע קצת מלשון מהספרי הנ"ל ומהגמ' בבבא מציעא שהבאנו לעיל: "וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא", ועוד כהנה. וכן משמע מלשון הרמב"ם בפירושו המשנה (מנחות פ"ד מ"א): "שאיין כל גוון תכול בצמר נקרא תכלת אלא תכלות מסוימת...". אלא שמלשון התוספתא הנ"ל משמע להיפך, שתכלת הוא רק שם גוון. וכן מבואר ברמב"ם בהלכות ציצית הנ"ל (פ"ב הלכה א) ובהלכות כלי המקדש (פ"ח הלכה יג): "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול...".

בעניין זה יש לדרון בדברי הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א): "מנין שהן (-בגדי כהונה) מותרים בכלאים? שנאמר: 'ואת המצנפת שש... ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני'... - מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים". דמשמע, לכאורה, שדורשים בהיקש שכל המינים יש בהם רוח חיים. ואמנם ב"פני משה" שם פירש בעניין אחר: "מה שני תולעת - מילתא אחריתא היא, ודריש שני תולעת דכתיב כהונה, ופירושו שהצמר הוא צבוע בדם התולעת, וקאמר דהוא הדין בכל דבר שבא מרוח חיים וצבעו ארום כמהתולעת", אך הוא דוחק, דאין זה מתקשר לעניין הקודם. וגם, איך אפשר להכשיר בצבע מדבר אחר, כשכתוב מפורש בפסוק "שני תולעת".

והנראה בפירוש הירושלמי, דשם שאלו מניין שבגדי כהונה מותרים בכלאים, והביאו פסוק: "ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני" (שמות לט, כח), והוכיחו דשש הוא פשתן⁹, ואחר כך הוכיחו דתולעת שני צובעים בצמר הבא מבעל חיים, והוא אומרם: "מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים...". אמנם הירושלמי כיוון לחוט ולא לצבע, אך אם נשלים את הדרשה גם לגבי הצבע, כיון שאין היקש לחצאין, יוצא לנו מזה, אגב גררא, שגם תכלת היא צבע שבא מדבר שיש בו רוח חיים¹⁰. אך בבבלי (יבמות ד ע"ב) דורשים דתכלת הוא צמר ממקור אחר: "וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש כיתנא, תכלת עמרא הוא", ועיין שם ברש"י.

וביראים (סימן תא [יז]) כתב: "ומנלן דצבוע בדם חלזון הוי סברא הוא שהרי ציצית לזכרון המצוות נצטוו, דכתיב 'וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה', הלכך

9 עיין שם בירושלמי, בדברים שדילגנו עליהם כאן.

10 כעין זאת פירש ר"ש סירליאו בביאורו לירושלמי. וראה בפירוש מהר"א פולדא, הסובר כנראה שזו מילתא אחריתי, אך לדעתו הלימוד הוא שמתולעת שני נלמד שהתכלת אף היא מצבע של בעל חיים. ואם כן, גם לדרך זו יש ראייה מהירושלמי שצריך דם של בעל חיים.

יש לנו לומר שהצבע זכרון היוצר הוא, ואותו צבע, על ידי דומה לדומה, דומה לכסא הכבוד, כדתניא: היה ר' ינאי אומר מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים לפי שהתכלת דומה לים...". ואינו מובן, דממה נפשך, אם הוא סבור דגוון הדומה לים אפשרי רק מחלזון, הרי אין צורך בסברה, כי זו התכלת האמורה בפסוק - ואין אחרת, ואם הוא סבור שהוא אפשרי גם מדבר אחר, הרי אין כאן ראייה כלל! ואולי כוונתו דהתכלת צריכה להזכיר לנו את הים לא רק בגוון שלה אלא גם במוצאה, כלומר מדם חלזון. ואולי זו גם כוונת רש"י (חולין פט ע"א ד"ה שהתכלת): "שהתכלת דומה לים, שהחלזון מן הים הוא עולה אחת לשבעים שנה ומראית דמו דומה לים...". עיין שם (ועיין בדברי הגר"א, יהל אור, פינחס רכו ע"ב).

סימניו של החלזון בדברי חז"ל

החלזון הוא בעל חיים

אחר כל זה נבוא לברר מהו חלזון. החלזון הוא בעל חיים, מדמחייבים עליו בשבת משום צידה ומשום נטילת נשמה (שבת עה ע"א). ובירושלמי (שבת פ"ז ה"ב): הצד חלזון ופצעו - אית תניי חייב שתים, אית תניי תני אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה, מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה ולית לה צידה, ואתיא כהיא דאמר רבי אלעזר בי רבי יוסה רבי אבהו ורבי שמעון בן לקיש בשם רבי מאיר: מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה במדבר...

ופירש ב"קרבן העדה" בלשון ראשון:

ולית ליה צידה - דאינו חייב משום צידה ואינה בכלל אבות מלאכות, שלא היתה צידה במשכן כלל, דחלזון לתכלת ודאי לא היה במדבר, שחלזון לא נמצא אלא בארץ ישראל ובחלקו של זבולון, ותכלת היה להן לישראל ממצרים. ובבמות דהיינו באילים שהיו צריכין לעורות לא שייך צידה, אלא דבתחשים איכא למימר דהיתה צידה. ואתיא כההיא דאר"א וכו' מין חיה טהורה ברא הקב"ה למשה וכו' - אם כן בה ודאי לא שייך צידה, כיון דלא נבראת אלא למשה לבדו ובאתה אליו הלכך לית ליה צידה.

וקשה, דפשוט הוא בירושלמי שצדו חלזון במלאכת המשכן, דאיתא שם (פ"א ה"ג): "חזקיה אמר ההורג כינה בשבת כהורג גמל... א"ר שמעון בן חלפתא ולא מחלזון

שמענו...". וגם קשה להסביר שאין צידה כלל בשבת, שהרי משנה ערוכה היא בלי שום חולק. אלא, הנכון הוא כלשון האחר בקרבן העדה (על אתר): "ולית לה צידה - משום צידה אינו חייב", אבל הייתה צידה בחיה שברא הקב"ה למשה, עיין שם. וכן הוא לשון התוספות (שבת עה ע"א ד"ה הצד חלזון): "דבירושלמי משמע דצד חלזון לא מיחייב משום צידה". ומתוך זה שיש דעה שאין מלאכת צידה בחלזון, מסתבר שהוא קצת ניצוד ועומד.

החלזון שוכן בים

מקום משכנו של החלזון הוא ים, כמו שכתוב בספרי (וזאת הברכה):

ד"א: "כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו¹¹ שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא...

אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצויה? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים...¹²

וכן משמע במנחות (מד ע"א): "ת"ר חלזון זהו - גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג...", כלומר שהוא חי בים, כמו שכנראה פירש הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג...".

וגם אם נפרש ד"ברייתו" כוונתו 'תבנית דיוקנו' או 'צורתו', כמו שפירשו רש"י ורבנו גרשום (על אתר), פירוש הדברים - שיש לחלזון דרכי הדגים באיזה עניין, שהרי אין צורה מיוחדת לדגים. וכן משמעות האמור בברייתא שם: "ועולה אחד לשבעים שנה", שעולה מן הים, כמו שפירש רש"י בחולין (פט ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים) וכן בסנהדרין (צא ע"א ד"ה חלזון).¹³ וכן כתבו הראשונים בהרבה מקומות דמשכנו של החלזון בים.

11 נ"א: חיפה.

12 ואף שהגר"א בהגהותיו מוחק "בים", משמע כן גם מתוך ההקשר (שהרי הסיפור על החלזון מובא כדי לפרש את "כי שפע ימים יינקו") וכן מן ההמשך שם: "ששכטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון".

13 ורש"י במנחות כתב: 'עולה מן הארץ', ואולי יש לגרוס על הארץ וכמו שכתב רש"י במגילה (ו ע"א ד"ה ע"י חלזון) "חלזון עולה מן הים להרים...".

החלזון מצוי בים התיכון

החלזון מצוי בים התיכון כמו שכתוב בגמ' שבת כו ע"א: "יוגבים אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה". וכן הוא בספרי הנ"ל, וכן בתרגום המיוחס ליונתן לדברים לג, יט, וכן כתב הרמב"ם (הל' ציצית פ"ב הלכה ב): "ובים המלח הוא מצוי".¹⁴ ובספר הזוהר (ח"ב קמט ע"ב ועוד) כתוב דחלזון עולה מים כנרת, ובנצוצי אורות (על אתר) הביא לתרץ בשם הרמ"ק, שהזוהר מדבר בים כנרת של מעלה, עיין שם.

חלזון של הרים

מצד שני מצינו בגמ' (סנהדרין צא ע"א) שאפשר למצוא חלזון בהרים: "עלה להר וראה שהיום אין בו אלא חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות". ונחלקו המפרשים אם מדובר על אותו מין חלזון שבים או על מין חלזון אחר. רש"י שם כתב: "חלזון - תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת, ולתכלתה אינו נראה בכל ההר אלא חלזון אחד". אבל ביד רמ"ה חלק עליו, וכתב: "דמסתברא האי חלזון לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא מכמה אנפי, חדא דהאיך בהר מאי בעי, וכי תימא דסליק בענני במטרא ונחות אטורא, אי הכי מאי קאמר ליה למחר נתמלא כל ההר כולו חלזונות, ודילמא הנך כולהו מימא אתו ולא מהאיך קמא איברו? ותו היכי מייתי ליה ראייה ממי דלא נפיק אלא משבעים שנה לשבעים שנה... אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממיא ומקריא בלשון ערבי חלזום". וכן משמע בערוך, שחילק 'חלזון' לשני ערכים, ובאחד מביא גמ' דידן ובשני את שאר דברי הגמ' על חלזון.

החלזון הוא בעל נרתיק

איתא במדרש¹⁵:

מהו "לא בלו שלמותיכם מעליכם"?... אמר לו: ולא היו גדילין והיו הבגדים קטנים להם? אמר לו: אל תתמה על זו, החלזון הזה כשגדל, מלבושו¹⁶ גדל עמו...

14 "ים המלח" בלשון הרמב"ם הוא "הים התיכון" בלשון ימינו, עיין פירוש המשנה לר"מ מסכת כלים פט"ו מ"א, ועוד.

15 דברים רבה פרשה ז, יא ועוד, והערוך בערך חלזון מביאו בשם פסיקתא.

16 נ"א: נרתיקו.

והואיל והגענו לדבר זה, נוכל אולי לבאר ביתר ביאור את דברי הגמ' בשבת עה ע"א:
 ת"ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר חייב
 שתיים. שהיה ר' יהודה אומר פציעה בכלל דישה. אמרו לו אין פציעה
 בכלל דישה.
 אמר רבא מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישה אלא לגדולי קרקע.
 וליחייב נמי משום נטילת נשמה!... רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי
 מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו מודה
 רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה
 טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.

והנה צריך להבין מהו לשון פציעה, ומה שייכות יש כאן למלאכת דש, וגם למה
 הפוצע מוגדר רק מתעסק אצל נטילת נשמה. אך לפי הנ"ל אפשר להסביר שמדובר
 כאן בפציעת הנרתיק הקשה שיש לחלזון, שבלשון חז"ל שייך בזה לשון פציעה, כמו
 באגוזים, וזה דומה מאוד לדש, ומובן יותר שזה רק מתעסק אצל נטילת נשמה. עיין
 עוד במפרשים.

החלזון של חז"ל הוא החלזון של ימינו

והנה אחר כל הדברים האלה יוצא שהחלזון הוא מין בעל חיים, הנמצא בים ונמצא
 ביבשה, והוא בעל נרתיק. ואין בכל בעלי החיים מתאימים לסימנים אלה רק הצב
 הימי, שיש לו נרתיק הגדל עמו, והוא עולה ליבשה להטיל את ביציו, או המין הנקרא
 בלשון ימינו 'חלזון'¹⁷, והדומים לו¹⁸, שיש מהם החיים בים ויש מהם החיים ביבשה¹⁹.
 וממה שנאמר בגמ' הנ"ל (סנהדרין צא ע"א) שהחלזונות מופיעים לרוב אחר ירידת
 הגשם מוכרחים אנו לבחור באפשרות השנייה, שהחלזון של חז"ל הוא החלזון
 שבלשוננו, כמו שידועה היטב התופעה שאחרי הקיץ החם והיבש בארץ ישראל שבו
 נופלים החלזונות לתרדמה, אחרי הגשם הראשון מופיעים הם על פני האדמה לרוב.
 וגם על הפסוק (דברים כח, מב): "כל עצך... יירש הצלצל", מתרגם תרגום יונתן:
 'חלזונא', והחלזונות ידועים כאחד המזיקים לחקלאות.

17. Gastropoda

18. Amphineura, Bivalvia, Scaphopoda

19. וכן במים מתוקים.

וכן היה ידוע אצל הראשונים, כמו שרואים בפירוש המשניות לרמב"ם (כלים פי"ב מ"א)²⁰:

חלזון - והוא כעין צדף עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חלזון.

וכן בפירוש המיוחס לראב"ד על ספר היצירה (הקדמה, נתיב ח):
כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו, כי הוא נועץ ותקוע בארץ.

וכן כתב בערוך²¹:

חלזון בטבעת. פרק י"ב בכלים: או שקשר חלזון בראשה טמאה, פירו' זה צורתו.

כת"י פארמא 3011

כת"י הספריה הלאומית,
פריז heb. 1218

ונקראת חלזון כמין חלזון שהוא מוקף.

ואמנם בדפוסים השמיטו את הציור, אך בכתבי יד אחדים הוא נשאר, ומתוכם ברור שכוונתו לטבעת העשויה בסליל כצורת חלזון של ימינו.

וכן כתב רש"י (ע"ז כח ע"ב ד"ה משקדי חלזוני):
לימץ בלע"ז מין חלזון.

וכוונתו לצרפתית Limaz, שזהו חלזון של ימינו²² (ובסנהדרין צא ע"א ד"ה חלזון כתב: "תולעת"). וכן הוא בלשונות הערבית והסורית, וכמו שהזכיר ביד רמה לסנהדרין (צא ע"א) הנ"ל. ועיין בפירוש המיוחס לר"ן על המשנה בשבת קז ע"א.²³

20 בתרגום הרב קאפח. ובמקור הערבי: "חלזון - והי שכל צדפה מן חדיד ת'גלק בה אל בואב ותלך אל צדפה הי צדפת אל חיואן אל בחרי אל מסמא חלזון".

21 ערך חלזון, הבאתי כאן נוסח כה"י.

22 על פי הספר לועזות של רש"י.

23 ויש להעיר, כי הדברים המובאים עד כה מבטלים לגמרי את השערתו של האדמו"ר מרדזין שהחלזון הוא דיוגון.

סימני החלזון כברייתא במנחות

הנה כבר הזכרנו לעיל את הברייתא במנחות מד ע"א, שבה נמצאו לכאורה סימנים לחלזון שבדמו צבעו תכלת (מנחות מד ע"א):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, וברדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים.

מה ניתן ללמוד מהסימנים הנזכרים בברייתא?

יש בדברי חז"ל דברים הנאמרים על דרך האגדה, שהם כחידה שאי אפשר לעמוד עליהם, אלא אם כן מבינים את התכלית הנרמזת בתוכם. וכבר העירונו על כך רבותינו המפרשים הראשונים. ואעתיק פה מדברי הרמח"ל ב"מאמר על ההגדות" (=אגדות חז"ל) שדבריו קולעים אל הנקודה:

אך הדרכים אשר העלימו במ את דבריהם שונים הם.

הא' הוא דרך ההשאלות והמשלים. והם הדרכים ההלציים הידועים אצל בעלי המליצה, אשר על יסוד הדמיון והמשל ייחסו מקרים ופעולות למי שאין המקרים ההם או הפעולות ההן נכונים לו כלל. הב' הוא דרך העלם. והיינו שיעלימו תנאי הענין ולא יבארום ויאמרו מאמר מוחלט, ואין אמיתת המאמר ההוא אלא בגבול, דהיינו לפי בחינה אחת או לפי זמן אחד או לפי נושא או מקום אחד. ומי שיקח המאמר ההוא כולל ומוחלט יכשל וישתבש. וכבר מאמרים רבים יראו כסותרים זה את זה יען לא פורשו תנאיהם והיודע כל דבר בגבולו ימצאם אמתיים ובלי סתירה כלל...

עוד צריך שתדע שדברים רבים מעיקרי הסודות ירמזום חז"ל בעניינים מן הטבע או התכונות, וישתמשו מן הלימודים שהיו מלמדים בדורות ההם אנשי החכמה הטבעית והתכונה. ואמנם אין העיקר להם העניין ההוא הטבעי או התכונני, אלא הסוד שרצו לרמוז בזה, ועל כן לא יוסיף ולא יגרע על אמיתת העניין הנרמז היות הלבוש המשליי ההוא אשר הלבישוהו אמיתי או לא, כי הכוונה היתה להלביש הסוד ההוא במה שהיה מפורסם בדורות ההם בין החכמים... ומי שלא יכיר הדרך הזה אי אפשר לו מעולם לעמוד על דעתם ז"ל כלל ועיקר.

דברים אלה חשובים מאוד לענייננו, שהרי קשה לעמוד על כוונת חז"ל באומרם דהוא עולה אחד לשבעים שנה - אם כוונתם שאינו מצוי, או כוונה אחרת יש להם בזה.

ובוודאי אין לרדוף אחר שבעים שנה ממש, או קרוב לזה, דהגע עצמך, הרי מצאנו להם מאמרים בהם יזכירו עניין שבעים שנה, כגון: "אפעה לשבעים שנה וכנגדו באילן חרוב. חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה" (בכורות ח ע"א) ומאמרים נוספים, שאי אפשר לפרשם כפשוטם כלל.

וכן אין להכריח מכאן דהיזק של התכלת תלוי בזה שהחלזון אינו מצוי, כי אולי כיוונו במלה "לפיכך" לקשור ביניהם בנמשל ולא במשל. ואולי כוונתם גם לומר, שהתכלת דמיה יקרים, כי בדמו של חלזון זה צובעים אותה, וחלזון זה ידוע כיקר ערך, או להיפך, כיון שצובעים בו תכלת, והתכלת יקרה בהיותה מבוקשת ביותר, דמיו של חלזון יקרים, ו"עולה אחד לשבעים שנה" - דבר בפני עצמו הוא (וזה נראה לי עיקר).

כמו כן, קשה לדעת מה כיוונו לומר ב"גופו דומה לים", ואין הבנה ברורה שנוכל להשתמש בה כבסיס לחיפוש אחר החלזון הזה.

כללו של דבר, לא ניקח את הברייתא, לפי סברתנו בה, כיסוד לסימני החלזון, אלא להיפך, אחר שנמצא בעז"ה את החלזון בדרכי החקירה ההגיונית, אולי נזכה להשכיל דבר בדברי הברייתא.

ההקדמות שיש להקדים לזיהוי חלזון התכלת

עתה נשאר לנו לחקור ולברר בדמו של איזה מין ממיני החלזונות הנמצאים בים התיכון צבעו את התכלת לציצית.

והנה כל הניגש למלאכה זו חייב להניח שתי הנחות יסוד: א. שידועים לנו כל המינים; ב. שלא נעלמו מינים מסוימים שהיו בעבר. רק אחר כך אפשר (וחובה) לעבור על כל המינים הידועים ולבחור במתאים ביותר. מי שאינו דורך בדרך זאת, אלא לוקח מין מסוים וחושב אותו למתאים בלא לעבור על כל המינים האחרים - טועה טעות חמורה בדרכי ההגיון.

והנה ההנחה השנייה - שלא נעלמו מינים מסוימים מאז הזמן שבו צבעו תכלת עד עתה (תקופה של אלף וחמש מאות שנה, בערך) - לפי דעת המומחים, היא אמיתית²⁴. הסיבה לכך היא שלא חלו שינויי טבע מהותיים באזור הים התיכון במשך תקופה זו, וגם לא הייתה הכחדה מכוונת של החלזונות בידי האדם. לכן, על פי דרכי הטבע, לא תיתכן היעלמות של מין מסוים ממיני החלזונות, אלא אם כן זה קרה באופן נסי (על גניזת החלזון הנזכרת במדרש נדבר לקמן).

ובאשר להנחה הראשונה - לכאורה ממבט ראשון נראה, שאי אפשר להיות בטוחים בכך שאנו מכירים כיום את כל המינים המצויים בחופי הים התיכון, כי איך

24 מפי ד"ר א' ברש מאונ' ת"א.

נדע אם לא יימצאו עוד מינים חדשים בעתיד. אך במבט שני נראה, שאין הדבר כך. כי זה עשרות שנים עורכים מומחים חיפוש מתמיד אחר חלזונות לאורך חופי הים התיכון, וכבר הודפסו כמה רשימות של כל המינים שנמצאו²⁵. טענת המומחים²⁶ היא, שבחיפושים הנערכים בשנים האחרונות אין מתגלים אלא מספר מועט של מינים חדשים, וגם מינים אלה, או שהם מזעריים מאוד, שבקושי ניתנים לראיית העין, או שהם מינים בודדים, שבדרך כלל הם תושבים זרים באזור, המובאים על ידי זרמי הים, שאינם נקלטים ומתרבים במקום. אם כן, ניתן לסכם בבירור, שזה תקופה ארוכה, מאז שהחלו החיפושים הקבועים אחר בעלי החיים באזור חוף הים התיכון, לא נמצאו מיני חלזונות חדשים בכמות המתאימה לצביעה.

היוצא מבדיקת כל החלזונות בים התיכון

מאחר ששתי ההנחות נמצאו אמיתיות, אפשר לבוא ולבדוק את כל המינים הידועים, לדחות את אלה שאינם מתאימים כלל לצביעה, ולקרב את אלה המתאימים לכך.

הנה יש לחקור, למה כיוונו חז"ל בברייתא במנחות (מד ע"א) במילים "ובדמו צובעין תכלת" – האם הם כיוונו לדם חיות או להפרשה אחרת?

ואמנם ידוע, שדם חיות של החלזונות שונה בהרכבו מדם חיות של רוב שאר בעלי החיים, ויש להם בהרכב דמם נחושת במקום ברזל, וכתוצאה מכך במקום הצבע האדום, שהוא צבע דמם של רוב בעלי החיים, צבע דמם הוא כחול (אך לרוב גם שקוף). אלא שלדעת המומחים אין אפשרות לצבוע בדם חיות. אשר לשאר ההפרשות, הנה בין החלזונות הנמצאים בים התיכון באזור ארץ ישראל ידועות חמש משפחות של חלזונות שיש להם הפרשה בעלת צבע. שתיים מהן – הסולמיות²⁷ והמצנפות²⁸ – נמצאות בעומק רב ולא ניתנות לשימוש של האדם. המינים ממשפחת הסגוליות²⁹ – שהרב י"א הרצוג ביקש לזהות מין אחד³⁰ מהמשפחה הזאת עם חלזון התכלת – נמצאים בלב ים, רחוק מן החוף, צפים על פני המים, ולעתים רחוקות ולא באופן קבוע, מובאים על ידי הזרמים אל החוף, וקצת קשה לעלות על הדעת שהם היו בשימוש של האדם. מצד שני, הם מתאימים יותר לדברי הברייתא: "ועולה אחד לשבעים שנה". אך, מינים אלו

25 המסכם שבהם הוא: Annotated List of the Mediterranean Mollusca of Israel and Sinai, Al. Barash.

26 מפי מר ה' מיניס מהאוני' העברית.

27 Scalidae.

28 Mitridae.

29 Janthinidae.

30 *Janthina janthina*.

נדחים לחלוטין מדברי הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל: "...ומי מצוי? אמר לי: השמים מקום בים שמוטל בהרים..." מה שאין כן המינים האלו, הם צפים על פני המים, וגלי הים מביאים אותם לחוף, ויש להם סיכוי שווה להימצא בכל מקום בחוף, ואין הימצאותם גדולה יותר במקום מסוים. החלזונות משתי המשפחות האחרונות - הארגמונים³¹ וארנבי הים³² - מצויים בקרבת החוף בזמנים מסוימים וניתנים לשימוש של האדם. כאשר לאפשרות הצביעה בהפרשותיהם, ארנבי הים והסגוליות, לדעת המומחים אינם ראויים לצביעה³³, ורק המיני הארגמונים ראויים לצביעה, וגם ידוע ומפורסם מאוד מספרי היוונים³⁴ והרומאים³⁵ שצבעו בהם בימי חז"ל לרוב. אם כן, יוצא לנו בדרך זו שהחלזון שבו צבעו תכלת הוא ממיני הארגמונים.

הוכחות מידעת ימי קדם

יש דרכים נוספות שעל פיהן נוכל לדעת מהו החלזון שבו צבעו תכלת, בלי להיזקק להנחות הנ"ל. האחת היא עיון בספריהם של יוונים ורומאים³⁶ מתקופת חז"ל, אשר שמו לעצמם מטרה לתאר את כל הטבע שהיה ידוע באותם ימים, ואת השימושים הרבים אשר האדם עשה בו על פני האדמה. והנה, כולם כאחד מתארים בפרסום רב את הצביעה שנעשתה על חוף ארץ ישראל במיני הארגמונים, ואף לא אחד מהם הזכיר מין אחר. קשה מאוד לטעון שנעלם מהם מין אחר אשר צבעו בו באותם הימים, במיוחד משום שגם מדברי חז"ל נראה קצת שהחלזון היה מפורסם מאוד אצל הבריות בעולם. כמו שאמרו במדרש (בראשית רבה פרשה צא, יא): "קחו מזמרת הארץ בכליכם - ... דברים שהן מזמרין בעולם: חלזון..."

ישנם סימוכין נוספים מסוג זה, המעידים על צביעה רק במין זה, והם החפירות³⁷ שבהן נמצאו בתי צביעה לרוב, וחפירות שבהן מצאו בגדים צבועים, ואלה נבדקו על ידי מומחים.

31. Muricidae.

32. Aplysia.

33 על הראשון שמעתי מפי ד"ר י' אחיטוב מאוני' בר אילן המומחה לחלזונות אלה, שיש רק מין אחד מן המשפחה הזאת המפריש צבע וגם מצוי בקרבת החוף ושמו *Aplysia fasciata* - ארנב ים מפוספס, וינקלר ב-Pasific Science, כרך 13, 1959, עמ' 357-361 כותב שהצבע אינו ראוי לצביעה, ועל המין האחרון - מפי פרופ' א' אלסנר ממכללת שנקר בר"ג ומפי ד"ר י' זיידרמן ממכון הסיבים בירושלים. המין האחרון, לדעתי, זקוק לבדיקה יסודית יותר.

34 עיין *Historia Animalium*, Aristotle, ספר V, סע' XV.

35 עיין *Natural History*, Pliny, ספר IX, סע' LII ואילך.

36 הנ"ל.

37 סקירה על החפירות בעניין זה ראה בספרו של ר' מנחם בורשטיין "התכלת", עמ' 252-292.

הסימן האחרון הוא החלש ביותר, כי לא מצאו הרבה מאוד בגדים בהרכבה מאוד מקומות, שנוכל לשפוט לפי זה. והסמך הקודם לו הוא חזק יותר, כי בתי צביעה כוללים יותר את מעשי הצביעה, שנעשו בתקופת חז"ל, וזה בתנאי שמצאו הרבה בתי צביעה בהרכבה מקומות. אך הסמך הראשון חזק ביותר, כי זו עדותם של אנשים מאותה תקופה, שהתכוונו לאסוף ולכלול בספריהם את כל הנעשה באותם הימים.

הוכחות מדברי חז"ל והראשונים

ראיה נוספת, שהמין הנ"ל הוא החלזון שבו צבעו את התכלת, היא מדברי הירושלמי שמביא הראב"ה (סי' כה; פי' לברכות ט ע"ב): "וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא...", כי המין הנ"ל נקרא בפי היוונים "פורפירא", וכן הצבעים היוצאים ממנו נקראים בלשונם כן (ואף שרק צבע מסוים הנוטה לאדום שהפיקו אותו ביותר מהחלזון הנ"ל נשא את השם "פורפירא", גם צבעים אחרים נקראו לפעמים על שם מוצאם). אף על פי שבירושלמי שלנו קטע זה אינו, לא בדפוסים ולא בכתבי היד (ולמרבית הצער אין הרבה כתבי יד של הירושלמי), אנחנו נסמוך על הראב"ה, שכך היתה הגרסא לפניו³⁸.

וכן מוכח מפירוש הרמב"ן על התורה (שמות כה, ב) שכן היתה דעתו, שכתב שם להוכיח דתכלת היא דבר יקר ורק מלכים לובשים אותו, מתוך העובדה שבזמנו "לא ירים איש את ידו ללבוש תכלת חוץ ממלך גוים"³⁹, וידוע שהוא לבש "פורפירא" (וברור שהרמב"ן לא דיבר רק על הגוון שאין זה מוכיח על היוקר ולא כלום). וכן מוכח מדברי הערוך (ערך תכלת) על המאמר בכראשית רבה (פרשה לז, ח): "חבל ימא תכלתא דכבל", באחד מפירושיו - "מה בגד תכלת מובחר שבבגדים...", ואין לנו 'מובחר שבבגדים' אלא הפורפירא, וכן כתב במקור חיים⁴⁰, וכן דעת הרב בנימין מוספיא⁴¹: "פורפירא - פי' בלשון יוון ורומי בגד תכלת". ועיין בקופת הרוכלים (לבעל תפארת ישראל), כללי בגדי קדש של כהונה⁴².

38 ואולי גם רבנו יונה מכוון לירושלמי הנ"ל, עיין פירושו לברכות ט ע"ב; ד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה רבי אליעזר.

39 והוא האפיפיור, עיין פירוש הרמב"ן לבראשית יד, א.

40 על אורח חיים, לרב י"ח בכרך בעל חוות יאיר, מהדורת הרב פינס, תשמ"ב, ח"א עמ' צט.

41 בעל מוסף הערוך על הערוך, ערך פרפירא.

42 ד"ה והנה בענין חלזון.

ועוד יש להוכיח, כי בדברי חז"ל מוזכר בכל מקום חלזון, שצדו אותו על חוף הים התיכון, והתפרנסו בו, וכולם בלשון סתמית. וזה פשוט וברור שחלזון הארגמן היה מפורסם מאוד באותם הימים ובעלי מלאכת הצביעה השתמשו בו לרוב באותם המקומות, כמו שראינו זאת לעיל, ואם לצביעת תכלת שימש חלזון אחר, איך ייתכן להזכיר בלשון סתמית כשמספרים על חלזון, שהשתמשו בו בחופו של זבולון, ושזבולון זכה לים הנותן לו את החלזון הידוע, כשכל זה מכוון לחלזון התכלת, כפי המבואר בלשון הספרי (וזאת הברכה) הנ"ל:

"כי שפע ימים יינקו" זו ימה של יפו⁴³... אמר ר' יוסי... אמרתי לו:

פרנסתך במה? הוא אמר לי: מחלזון...

"ושפוני טמוני חול" - שפוני זו חלזון... לפי ששכטו של זבולון מתרעם

לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם... לאחיי נתת שדות וכרמים ולי

נתת חלזון. אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה...

והא דמדובר על החלזון של התכלת, משמע משמשפט "שאני מצריכם לידך", כלומר על ידי מצות ציצית (וקשה לפרש שהכוונה לבית המקדש והכוונה לארגמן שנצרך לבית המקדש שגם אותו הפיקו, כידוע, מחלזון הארגמן, כי זה לא נקרא 'מצריכם לידך'. והלשון במסכת מגילה (ו ע"א): "כולן צריכין לך ע"י חלזון").

וכן מבואר בתרגום יונתן על הפסוק (דברים לג, יט): "ארום על ספר ימא רבא שרן ויתפרנקון מן טריתא וחלזונא יאחדון ויצבעון מארמיה תיכלא לחוטי גוליתהון...". וכן הבין הערוך שהביא ספרי זה וחלזון של התכלת תחת אותו ערך (חלזון), וכן הבינו הרבה ראשונים. וזאת ראייה שאין עליה תשובה.

עוד יש להוסיף ראייה, שזה ידוע היום מספרים⁴⁴ ומחפירות⁴⁵, שבחלזון הארגמן צבעו צמר גם בגוון תכלת ממש. ומוכח מהגמ' שלא היה תחליף לתכלת הכשרה אלא קלא אילן. ואם כן, צבע שאינו קלא אילן וגווננו שווה לו, הוא הוא התכלת הכשרה.

43 נ"א: חיפה.

44 עיין במאמר של ג' בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And Biblical Blue, עמ' 159-165.

45 עיין במאמר של א' שפר, אריגי עין בוקק, בתוך: ארץ ישראל, כרך יט, עמ' 160-169 (פרופ' צבי קורן מערער על תוצאות הבדיקה שנעשתה בפיסת האריג הכחול הנמצא על ידי שפר. אך כיום ישנם ממצאים חדשים המאשרים כי בזמן העתיק צבעו צמר בגוון התכלת גם בחלזון הארגמן. ראה מאמרו של ד"ר ברוך סטרמן, הרב הרצוג והחיפוש אחר התכלת, בתוך: משואה ליצחק, חלק שני עמ' 38, וראה גם: New York Times, WORLD | February 28, 2011, Memo From Ramat Gan: (Rediscovered, Ancient Color Is Reclaiming Israeli Interest, D. KRAFT

וזו לשון הגמ' (מנחות מג ע"א): "מר ממשכי אייתי תכלתא... בדקוה בדרכי יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה, בדרכי אדא ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה. אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא אלא..." (וזה מדוקדק מעוד מקומות).

הפירוש של "דם חלזון"

לפי זיהוי זה מוכן גם פירוש אומרם שהצביעה נעשית ב"דם חלזון" (מנחות מב ע"ב; וכן בברייתא מד ע"ב). הרי יש לתמוה איך קראו להפרשה מסוימת של חלזון - 'דם', כי בדם חיות לא ניתן לצבוע כנ"ל, אך בחלזון זה להפרשה יש גוון דמוי דם, עד שהקדמונים שייכו אותה לדם. וכן כתב על חלזון זה יוסף בן מתתיהו⁴⁶, שצובעים ב'דמו' את צבע הארגמן, כי מחלזון זה הפיקו גם את צבע הארגמן (ורק לאחר ההרתחה עם תוספת סממנים מתקבל ממנו צבע התכלת).

דקדוק נוסף במיני החלזונות

ממין זה - כלומר, ממשפחת הארגמונים בלשון המומחים - יש בחוף ארץ ישראל שלושה סוגים (או מינים, בלשונם), והם: ארגמון קהה קוצים (Trunculariopsis trunculus), ארגמנית אדומת הפה (Thais haemastoma) וארגמון חד קוצים (Murex brandaris), השונים זה מזה במקצת, ובכולם השתמשו בזמן חז"ל לצביעה.

כפי שהערנו לעיל, מסתימת התוספתא (מנחות ט, ו) משמע שאין עדיפות כלשהי לחלזון אחד על משנהו - כולם נכנסים תחת השם 'חלזון' של התוספתא, בכולם נהגו לצבוע, והם כשרים לתכלת. אמנם למעשה רק הראשון מהשלושה הוא המתאים ביותר.

ביאור הסימנים שבברייתא במנחות

והנה, אחר שהתברר לנו מהו החלזון שבו צבעו תכלת, נוכל לנסות להבין את דברי חז"ל בברייתא הנ"ל במנחות (מד ע"ב):

ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיו יקרים.

"גופו דומה לים"

בכוונת "גופו דומה לים", נראה דהרמב"ם מפרש לעניין הגוון: "ואח"כ מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין הים...". (הל' ציצית פ"ב הלכה ב), וכן הוא בסמ"ג (הל' ציצית) וכן כתב בספר המנהיג (הל' ציצית). וכן הוא לגרסת מסכת ציצית: "גופו דומה לרקיע". ורש"י (על אתר) סתם את דבריו: "גופו - מראה גופו", וכן הוא בפירושו רבנו גרשום מאור הגולה, ואולי כוונתם גם כן לעניין הגוון.

ברם, החלזון שלנו - אין צבע גופו דומה לים! ואפשר לפרש שכוונת "גופו דומה לים" היא שנרתיקו עשוי קמטים קמטים העשויים כגלי הים, ובזה הוא דומה לים עם "המון גליו". או אפשר לפרש שהוא דבוק לרקיעית הים, ואינו ניכר בפני עצמו, והרי הוא כחלק מהים, עד כדי כך שגדלים עליו צמחים ויצורים ים אחרים (בייחוד שהמלה "ים" במקרא מכוונת לרקיעית הים דווקא, כמו בפסוק בישעיהו [יא, כב]: "כמים לים מכסים"). ופירוש זה יותר פשוט בלשון הברייתא, דלפי פירושו הרמב"ם הוי ליה למימר 'צבע גופו דומה לים'.⁴⁷

"ברייתו דומה לדג"

באשר ל"ברייתו דומה לדג", רש"י פירש "תבנית דיוקנו", ורבנו גרשום - "צורתו", והרמב"ם כתב סתם "והוא דג". ואולי הכול אחד, כלומר שהוא בעל חיים החי בים, כי אין צורה מיוחדת לדגים, ובלשון חז"ל כל דבר שבים נקרא דג, כפי שכתב הגר"א באלהו רכה על כלים פ"י מ"א: "שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו".

ולפי הנ"ל יתפרש יפה, שבאה הברייתא לומר דבר והיפוכו, שמצד אחד, החלזון הזה הוא בטל לים שדבוק לרקיעיתו, ומצד שני הוא חי ודרכו דרך דגים היא (כלומר בעלי חיים ימיים). ונראה שזו דעתו של הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד, שהבאנו לעיל: "כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ", שהוא מקשר את דבריו לברייתא הנ"ל, כמו שרואים זאת מדברי הרמ"ע מפאנו שנמשך אחר דבריו (מאמר צבאות השם ח"ב, יד-טו): "החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי. אמנם ידענו כי כן, שהרי חי הוא שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא

47 לביטוי "גופו דומה לים" ישנו הסבר נוסף, שהוזכר כנראה לראשונה במאמרם של ד"ר ישראל זיידרמן וד"ר אהוד שנייר - התכלת והארגמן, פאר תעשיית הטכסטיל בעת העתיקה, בתוך "מדע", כרך כ"ז חוברת 4, יולי 1982: "קונכיית הארגמן עשויה להיות משופעת בצבעי כחול וסגול חזקים בגלל צמידה ביולוגית של שכבת יצורים זעירים" (ישראל זיידרמן, לחידוש מצות תכלת בציצית, תחומין ט, תשמ"ח, עמ' 430). הסבר זה נהיה רווח מאוד בציבור, אך אין דעתי נוחה הימנו.

שאינו זו ממקומו אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם. ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם".

"ועולה אחד לשבעים שנה"

והאמור שם "ועולה אחד לשבעים שנה" יכול להתפרש באחת משלוש דרכים: א. עולה מהים ליבשה; ב. עולה מקרקעית הים על פני המים; ג. עולה ברשת הדייגים. והנה הרמב"ם לא הביא זה כלל. ורש"י מפרש שזו סיבת יוקר דמיו, כלומר שאי אפשר להשיגו בזמן אחר, אך ברמ"ע מפאנו דלעיל רואים אחרת, כי אחד לשבעים שנה הוא מת (והכוונה שם לתקופת חייו, וכמו שהגר"א מפרש בשבעים שנה של חרוב, עיין ביאורי הגר"א לאגדות הש"ס תענית כג ע"א) ואז עולה. בגמ' בשבת עה ע"א מבואר שהיו צובעים בחלזונות חיים, וחלזון מת אינו ראוי לצבוע בו, ואם כן, לפי הרמ"ע מפאנו, יוקר דמיו של החלזון אינו קשור לעלייתו אחד לשבעים שנה (ולכאורה אפשר להשיגו בכל עת) אלא הוא מחמת סיבה אחרת, וכוונת הברייתא לקשור עלייה אחת לשבעים שנה ליוקר הדמים רק בנמשל, או שהכוונה ליוקר דמיה של התכלת (וצריך לגרוס: לפיכך דמיה יקרים) ואז הפירוש הוא מכיוון שבדמו של חלזון צובעים תכלת וידוע לכול שזה צבע יקר, לפיכך דמיה של מצות תכלת יקרים. ואף לגרסא שלפנינו הכוונה היא שדמיו של החלזון יקרים כיוון שבדמיו צובעים תכלת ויש ביקוש רב לתכלת ולחלזונות (שכן צריך הרבה מהם להפקת הצבע), אך לא בגלל עליית החלזון אחת לשבעים שנה.

דרכו של הרמ"ע מפאנו בפירוש הברייתא מתאימה מאוד לחלזון שלנו, רק שהוא מפרש "עולה" - שעולה מהקרקע על פני הים, ויותר נוח לפרש עולה מן הים ליבשה.

היוצא מן הטמא במלאכת שמים לעניין ציצית ותכלת

והנה אחר שנתברר ונתאמת אצלנו מה הוא החלזון שבו צבעו תכלת למצות ציצית וכנראה גם למקדש, יוצא אפוא, שניתן לקיים מצות ציצית וגם לעשות צורכי מקדש מדבר טמא (כי אין לחלזון שלנו לא סנפיר ולא קשקשת).

וכן הדבר פשוט גם אילולי זה, כי ארגמן ותולעת שני הם ודאי צבעים הבאים מדברים טמאים: הארגמן בא מהחלזון שלנו, כמו שמוכח מתרגום השבעים, מיסופוס פלביוס בספר קדמוניות היהודים, מפילון האלכסנדרוני בספרו חיי משה ומתרגומים יוניים נוספים, שהוא בא מחלזון הנקרא 'פורפורה' (וגם לפי הרמב"ם שלא כתב כן בפירוש המשנה כלאים פ"ט מ"א, אלא כתב שהוא צבע הנקרא "לך", הרי גם זה צבע ידוע הנעשה מהחרק ההודי Lakshedia lacca שהוא בעל חיים לא טהור). וגם תולעת

שני, שהיא חרק ידוע הנקרא Kermes (ע"פ התרגומים הנ"ל, פי' רב סעדיה גאון לשמות כה, ד וכן הרמב"ם בהל' פרה אדומה פ"ג הלכה ב, ועוד הרבה), איננו טהור. ואף שרבנו בחיי כתב בפירושו לשמות כה, ג: "ולא מצינו משי בנדבת המשכן לפי שהוא יוצא מגוף השרץ שהוא התולעת ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור, וכענין שאמרו בתחש, וצבע תולעת השני אינו מגוף התולעת אלא מתוך גרגרים שהתולעת בתוכם..."⁴⁸, הרי המציאות אינה כן, אלא הגרגרים האדומים שהתולעים בתוכם הם הכנימות - האמהות שלהם, שהן שרצים טמאים.

אמנם איתא בגמ' בשבת כח ע"א-ע"ב:

אמר רב אדא בר אבהו: תחש שהיה בימי משה קמיבעיא ליה, טמא היה או טהור היה? אמר רב יוסף: מאי תיבעי ליה, תנינא: לא הוכשרו במלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד... למאי הלכתא לתפילין...

הרי שבמקדש בעינן מבהמה טהורה בלבד! ואין לומר שזה נאמר דווקא לעניין עור בלבד, שהרי בגמ' רצו ללמוד משם דפרשיות של תפילין צריך לכורכן בשערן ולתופרן בגידן, וכן הר"ן (ראש השנה כו ע"ב) למד מכאן לפסול שופר העשוי מקרן בהמה טמאה. ואף שלמסקנת הגמ' דין זה לא נאמר לעניין המשכן, ולהיפך - עור דבהמה טמאה כשר למשכן, וכמו שנאמר בגמ' שם ע"ב "מאי הוי עלה דתחש..."⁴⁹, וכמו שכתב הרשב"א בשם רב האי גאון שם, מכל מקום קשה קצת, איך היתה הוה אמינא בגמ' לומר דבמשכן לא הוכשר אלא דבר טהור.

אך נראה באמת דברייתא דרב יוסף ד"לא הוכשרו במלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד" נאמרה רק לעניין עור, ומה שקשה על כך משערן וגידן הנ"ל קשה בין כך ובין כך, שהרי לשון הברייתא היא "עור בהמה טהורה", והגמ' מחפשת לעניין מה זה נאמר, וכבר נתקשה בזה הרשב"א במקום, וכן הוא בתוספות ד"ה לא צריכא. ורש"י תירץ זה בד"ה אלא לנכרכות בשערן, וז"ל: "תניא לההיא דרב יוסף שצריך לקשור איגרות הפרשיות בשער עור בהמה טהורה..."⁵⁰, עיין שם, או שנאמר שהברייתא דרב יוסף נאמרה על עור וכל דדמי ליה כגון שער, גידים וקרניים, ובזה נצא גם ידי הר"ן הנ"ל. ובנודע ביהודה⁴⁸ תירץ דכל דלחזותא אין בו ממש, ועיין שם אריכות דבריו.

48 מהדרוא תנינא או"ח תשובה ג, מבנו.

גם מצאנו דנחלקו הרמב"ם והראב"ד בעניין מור שבשמן המשחה, שהרמב"ם כתב בהל' כלי המקדש (פ"א הלכה ג): "המור הוא הדם הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל...". וכתב על זה הראב"ד בהשגות: "א"א אין דעתי מקבלת שיכנסו במעשה הקדש דם שום חיה בעולם, כל שכן דם חיה טמאה...". הראב"ד לא ציין מקור לדבריו, אלא אמר אותם מסברא בעלמא. ואין לראות בגמ' בשבת הנ"ל מקור אפשרי לדבריו, כי הוא פסל גם דם חיה טהורה, כנראה למדקדק בלשונו. גם אין להסמיך את דבריו על הדין "ממשה ישראל - מן המותר לישראל" (פסחים מח ע"א, ועוד), כמו שהעלה בתשובת נודע ביהודה הנ"ל, דזה לא נאמר אלא על קרבנות ונסכים, וצ"ע.

הנה המגן אברהם (סי' תקפו ס"ק ג) כתב דכל המצוות הוקשו לתפילין להיפסל בדבר מן הטמא, אך קשה עליו ממצוות טובא, דכשרות מדברים טמאים⁴⁹, ואף בציצית עצמה מצינו דכשרה ממשי⁵⁰, וכן הר"ן הנ"ל למד רק לעניין שופר שהוא מלאכת שמים כמו שכתב שם, עיין שם, וכן הרבה אחרונים חלקו על דין זה.

על גניזת התכלת

בכמה מקומות הוזכרה גניזת התכלת. האחד מהם הוא מדרש תנחומא (פרשת שלח)⁵¹:
אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה. אימתי כשיהיה⁵² תכלת. ועכשיו אין לנו אלא לבן שהתכלת נגנז, מצוה בלבן.

וכן בספרי (וזאת הברכה):

אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד ושאלתיו בשלום. אמרתי לו: פרנסתך במה הוא? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: ומי מצוי? אמר לי: השמים, מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי: השמים, ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעולם הבא.

49 עיין בנודע ביהודה הנ"ל שהקשה שם מהא דאיתא בסוכה כג, דפיל קשור כשר לדופן סוכה.

50 ואף יש דעה שהוא דאורייתא.

51 וכן הוא בתנחומא ישן.

52 נ"א: כשיהיה.

וכן בגמ' בבא בתרא עד ע"א:

רבי יוחנן משתעי זימנא חדא הוה קא אזלינן בספינתא וחזינן ההיא קרטליתא... נפק בת קלא אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דדביתהו דר"ח בן דוסא, דעתידה דשדיא תכלתא בה לצדיקי לעלמא דאתי.

והנה, ראשית, אין שום הכרח להבין, שהגניזה המוזכרת היא העלמה נסית של החלזון, אלא רק הפסקת הצביעה בו על ידי האנשים משום איזו סיבה. יתרה מזו, אפילו אין הכרח לפרש שהאנשים הפסיקו לצבוע בחלזון לגמרי, אלא שהצביעה איננה מצויה כל כך (כמו שמצינו לגבי ביטול זכוכית לבנה, עיין בבא מציעא כט ע"ב תוספות ד"ה בזכוכית לבנה).

וכל שכן שאין לראות בדברי אגדה הללו הלכה האוסרת להטיל תכלת בזמן הזה, ולבטל על ידי זה מצוה שלמה מן התורה. הגע עצמך, שבכל התלמוד עד שנותיו של רב אחאי (ראה מנחות מג ע"א) מוזכרת צביעת התכלת כדבר פשוט, ואין גם לדעת מתי נכתבו הדברים שבמדרש תנחומא על גניזת התכלת. והגניזה הנזכרת בספרי וכן במסכת בבא בתרא הנ"ל, הרי היא עניין אחר לגמרי, כמו שנראה למעיינים. שהרי הדברים כלל לא נאמרו שם על הפסקת התכלת, שכן ר' יוסי מדבר עם סבא המתפרנס מהתכלת, ומתוך שראה שהחלזון אינו מצוי לכול וצריך מומחיות לדעת היכן לחפשו, למד⁵³ שעניין התכלת, הרמוז בסיפור זה, הוא גנוז לצדיקים לעולם הבא. וכן הוא בבבא בתרא הנ"ל, ואין כאן מקום להאריך בזה⁵⁴.

ואדרבה, זה ידוע⁵⁵ שהצביעה המפורסמת בחלזון הארגמון שהיתה בחופי ארץ ישראל, נפסקה בערך בזמן הכיבוש הערבי, כלומר בערך בזמן חתימת התלמוד הבבלי, ודבר זה מסביר את היעלמות התכלת מישראל.

ומה שנזכר בדברי המקובלים על גניזת התכלת, אין הדברים האלה נוגעים להלכה כלל וכלל, כמו שהורה לנו הגאון מוילנא זצ"ל⁵⁶ (והדברים מוכחים מיניה וביה, שהרי בפרי עץ חיים מדובר על גניזת תכלת מחורבן הבית, והרי בזמן הגמ' קיימו מצות תכלת).

53 כמו שכתוב שם: ניכר הוא.

54 [וראה עוד להלן בחוברת זו, במאמר: למשמעות 'נגנו' בדברי חז"ל].

55 עיין במאמר של ג' בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And Biblical Blue, עמ' 159-165.

56 עיין הקדמת ר' חיים מוולוז'ין לפירוש הגר"א לספרא דצניעותא.

גוון התכלת

תכלת דומה לים

ועתה יש לברר מהו הגוון הנקרא תכלת. והנה, לכאורה הגמרא עצמה מגדירה את הגוון דאיתא במנחות מג ע"ב⁵⁷:

תניא היה ר' מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע לכסא הכבוד, שנאמר: "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר", וכתוב: "כמראה אבן ספיר דמות כסא".

אך, היה מקום להסתפק אולי אין הכוונה לדמיון מושלם אלא לדמיון מה. אלא שצריך להבין למה לו לר' מאיר להתחיל בים ורק אחר כך לעבור לרקיע, הוי ליה לומר 'תכלת דומה לרקיע' (דבשלמא לךמות ישר לכסא הכבוד אי אפשר, דאין גוון ידוע, וכן לאבן ספיר, שאין כל האבנים שוות זו לזו). ותירץ על זה רש"י (סוטה יז ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים כו'): "ואיצטריכו כל הני משום דלא אשכחן קראי אלא ברקיע שדומה לכסא הכבוד, הילכך תכלת דומה לים וים דומה לרקיע, דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע", ומכאן שהדמיון של תכלת לים הוא מושלם (ויש לבאר את רש"י, שכן יש לשאול, אם התכלת דומה ממש לים, ואינה דומה ממש לרקיע, הרי גם הים אינו דומה ממש לרקיע, ומאי אולמי לדמות ים לרקיע ולא תכלת עצמה לרקיע? אך התשובה לזה היא, כי הים והרקיע תמיד סמוכים זה לזה למראה עיני כל אדם).. אמנם את הראיה מן הגמ' יש לדחות, שאולי יש סיבות אחרות לדמות תכלת לים, אם כדי להזכיר נסים שנעשו לישראל בים, ואם מחמת שהחלזון בא מן הים, כמו שמשמע ברש"י במנחות שם ובחולין פט ע"א, עיין שם, אך דימוי צבע התכלת לצבע הים מפורש בפסיקתא רבתי (פיסקא מתן תורה פרשה כ, ג):

מיד כשעלה משה למרום פתח הקב"ה שבעה רקיעים... והראהו ארבע צבעונים שעשה מהם משכן... אמר לפניו רבש"ע איני יודע דמות ארבע צבעונים. אמר לו חזור לפניך. חזר וראה גרוד מלאכים שלוכשים לבוש דומה לים. אמר לו זו היא תכלת...".

57 וכן סוטה יז ע"א וחולין פט ע"א.

ראיות שצבע התכלת הוא כחול כהה

התבאר שצבע התכלת דומה לצבע הים, שהוא כידוע כחול כהה. כן יש להביא ראיה גדולה ממדרש הספרי (פרשת שלח):

ר' אלעזר ברבי שמעון אומר: למה נקרא שמה תכלת? על שם שנתכלו המצרים בבכורות, שנא': 'ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור'. ד"א: על שם שכלו המצרים בים.

הרי שמפורש כאן שצבעם של השמים בלילה הוא תכלת, וכן צבעו של הים הוא תכלת⁵⁸. וכן למד גם ר' משה הדרשן⁵⁹: "פתיל תכלת על שם שכול בכורות. תרגומו של שכול תכלא. ומכתם היתה בלילה וכן צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב".

ועוד אצלי ראיה מדברי הגמ' בשבת שבת צט ע"א: "ונראין קרסין בלולאות ככוכבים ברקיע", כלומר, בלולאות דווקא, שהיו תכלת, שהוא צבעו של הרקיע בשעה שנראים הכוכבים.

וכן מתאמת מדברי פילון האלכסנדרוני, שהיה בזמן הבית, שבספרו חיי משה מדבר על התכלת שבמקדש שהיא דומה לשמים, והוא מעיר על זה במאמר מוסגר: "שהרי השמים מטבעם כהים הם"⁶⁰.

וכן הובא בפירושו ר"א אבן עזרא על שמות כה, ד בשם יפת בן עלי, והוא עצמו חלק עליו (ונראה לי, שהוא הבין את כוונתו, שהוא שחור ממש, ולכן חלק עליו וטען שהוא ירוק⁶¹, שהרי רש"י הביא את דברי ר' משה הדרשן הנ"ל ולא חלק עליו, והוא עצמו כתב במקום אחר שהתכלת היא צבע ירוק).

וכן משמע מדברי הפירוש המיוחס לרוקח (בפרשת תרומה): "תכלת הוא צמר צבוע קרובה לשחרות דומה לרקיע תכליתו על כן נקרא תכלת...". וכן משמע קצת מפירושו הרמב"ן לבמדבר טו, לא: "גם הגוון תכלית המראות, כי בריחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ולפיכך נקרא תכלת".

58 אין זה שולל את האפשרות שהגוונים האחרים הדומים נקראים גם כן תכלת, כי אין לדעת אם תכלת הוא תחום רחב של גוונים דומים או רק גוון מסוים מאוד. על כל פנים הגוונים האלה וראי נקראים תכלת.

59 הובאו דבריו בפירושו רש"י לבמדבר טו, מא.

60 ואולי אפשר להסביר על פי זה את המימרא של ר' מאיר: "התכלת דומה לים, וים דומה לרקיע...". שצבעו של הים ידוע שהוא כחול כהה, אך הצבע של הרקיע האמיתי אינו ידוע, ולנו הוא נראה כחול בהיר, אך מכיון שצבעו של הרקיע הוא ממים העליונים, הרי צבעו כצבע הים, כלומר באמת הוא כחול כהה, ורק לנו מרחוק ומרוב אור נראה בהיר.

61 שכוונתו לכחול שלנו, כמו שהוא בשימוש אצל הראשונים.

דעת הרמב"ם בזה – כחול טהור

אמנם הרמב"ם כתב בהלכות ציצית (פ"ב הלכה א)⁶²: "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע" (הלשון פתוך מובאת במשנה בנגעים פ"א מ"ב, והסביר שם הרמב"ם: "פתוך הוא המראה המעורב מן הלובן והאדמומית..."), הרי מבואר ברמב"ם להדיא, שתכלת כוללת מראה כחול בהיר כגוון השמים (ואף שהרמב"ם שם קורא לצבעים הדומים לתכלת "משחירין", הרי הוא קורא לכל המכחילים משחירים, וכמו שגם מובא במורה נבוכים ח"א פע"ג בהקדמה ו' למדברים). וכן הוא בהדיא בפירושו ר' אברהם בן הרמב"ם לשמות כה, ד: "ותכלת, צמר צבוע מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור (מראה ממוצע) בין הכחול העמוק והלובן..." (אך עיין בספרו המספיק לעובדי ה'⁶³: "שהתכלת היא צמר כחול זך, הדומה לצבע הענן הנדמה לעין שהוא צבע השמים"). ואצל רבי תנחום הירושלמי מצאנו: "אמרו על הצבע הכחול כשתיארו את התכלת, שהוא צבע השמים שצבעו כחול בהיר, נוטה ללבן"⁶⁴.

ויש קצת סמך לדברים הללו ממדרש במדבר רבה (פרשה ד, יג): "לכך היה הבגד תכלת מלמעלה פניו כנגד הרקיע הדומה לו..." עיין שם. וכן כתב רב סעדיה גאון בפירושו לתורה⁶⁵: "והם שלשת הגלגלים אשר תחתם... ככתוב 'הנוטה כדוק שמים', וגם הם מענגים את עיני בני אדם בצבע התכלת, הוא אותו צבע שבו נעשה המשכן..." וכן בפירושו לספר יצירה⁶⁶: "והרי תקרת המשכן דומה לרקיע כי יש בה אריג של צבעי השמים סמאן ג'ון⁶⁷ הנקרא תכלת". וכן מובא בבעל העיטור (הל' ציצית) בשם רב נחשון גאון, שתכלת הוא צבע לו"ן אסמ"א⁶⁸. וכן כתב יוספוס פלביוס⁶⁹ שהיה בזמן הבית. רק שיש לומר שדבריהם לא בדווקא אלא שגם שמים נקראים תכלת, אך אפשר שגם כחול יותר כהה נקרא תכלת, כי התכלת היא כלל הכחולים (כמו שמשמע בספר אמונות ודעות לרס"ג מאמר שני פרק ב,

62 ובדומה בהל' כלי המקדש פ"ח הלכה יג.

63 בתרגומו של נסים דנה עמ' 273.

64 המדריך המספיק, ערך פתך (ירושלים תשס"ה, עמ' 495). במקור הערבי: קיל פי אללון אלאזרק ענד מא וצף אלתכלת אלד"י הו לון סמאוי צאפי אלזרקה מאיל אלי אלביאץ'.

65 פרשת בראשית, מהד' צוקר עמ' 217.

66 עמ' 67.

67 יש שתרגם: צבע כהה.

68 כלומר: צבע שמים.

69 מלחמת היהודים ספר ה, פרק ה, ד.

שמנה מראה שמים בין שבעה שרשי המראות). וכן משמעות ראשונים רבים⁷⁰ שהתכלת היא כלל הכחולים.

דרך נוספת לבירור הגוון

דרך נוספת לברר מה הוא הגוון הנקרא תכלת, היא מתוך דמיונו המושלם לקלא אילן, עד שאי אפשר היה להבחין ביניהם אלא על ידי בדיקות מיוחדות כנ"ל. ואין לומר שהזיוף של התכלת נעשה על ידי קלא אילן בתוספת צבע אחר, כמו שלכאורה היה אפשר להבין מלשון הספרי (פרשת שלח): "וכי מה ענין יציאת מצרים בכאן? אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי...". אלא כוונת הספרי - צבעונים או קלא אילן, כמו שמשמע בפשטות מהגמ' בכל מקום, שהזיוף נעשה בקלא אילן לבר. וכן מוכח בגמ' מנחות מא ע"ב: "ת"ר טלית שכולה תכלת, כל מיני צבעונין פוטרין בה חוץ מקלא אילן", וטעם ההלכה הוא שיחליפו אותו בתכלת או שהתכלת לא תהיה ניכרת לעצמה, שהכתוב הקפיד על שני מראות. והרי שם לא מדובר על זיפן הרוצה לעשות צבע דומה לתכלת, אלא על מי שסתם כך צובע את בגדיו בקלא אילן.

אם כן, אם נדע מהו קלא אילן, נדע מהו גוונה של התכלת. והנה בערוך, ערך קלא אילן, כתב שהוא "אינדיגו" - שהוא צבע כחול, וכן הוא בתשובת רב עמרם גאון⁷¹, וכן היא משמעות התוספתא עבודה זרה ז, א: "קלא אילן שדשם⁷² בעצי אשרה ישרף...". שכך היא מלאכת עשיית האינדיגו על ידי דישה של עלים השרויים במים. אך לא נוכל לברר בדרך זו את הבהירות או הכהות של התכלת.

ועיין עוד בפירוש רבנו יונה לברכות ט ע"ב (ד ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה ר' אליעזר אומר): "כרתי - יש מפרשים מלשון החציר והבצלים דמתרגמינן כרתי ובצלי, ואינו נראה, דמה ענין תכלת אצל כרתי?! אלא ודאי הנכון כמו שפירש הרב ר' נתן בעל הערוך (בערוך שלנו לא נמצא) דכרתי הוא מין צבע שקורין הינדי ודומה לתכלת, ולפיכך אמרו דמי שיכיר בין זה לזה...". וכן הוא בתוספות חולין מז ע"ב (ד"ה אלא) בשינוי קצת. וכן עיין תוספות סוכה לא ע"ב (ד"ה הירוק) שמשמע מהם שיש הבדל מה בין תכלת לאינדיגו.

70 ר' יוסף בכור שור, חזקוני, רלב"ג ועוד.

71 גאוניקה ח"ב, עמ' 333; וכן הוא בגנזי קדם ספר ה.

72 כן היא הגרסא הנכונה.

ויש להוסיף, שבחפירות העיר דורה אירופוס שבסוריה⁷³ נמצא בית כנסת עתיק מימות האמוראים ובו ציורי קיר מסיפורי המקרא, ובציור אחד מצויר אהרן הכהן⁷⁴ ולו בגד תכלת⁷⁵, והוא כחול.

דעת הזוהר והמקובלים בזה

בספר הזוהר, התכלת מוזכרת כצבע של הים⁷⁶, ובהרבה מקומות כצבע הכחול של השלהבת שבנר⁷⁷ וכן היא מוזכרת כצבע כהה⁷⁸ וכתכלית כל הגוונים⁷⁹. והרמ"ק בפרדס⁸⁰ כתב בשם המקובלים שתכלת היא כחול הקרוב לשחור, אך יש מין תכלת בהיר הקרוב לצבע תכלת, עיין שם.

גוון התכלת לפי המקורות היווניים

כל התרגומים היווניים הקדומים⁸¹ שווים בתרגום המלה 'תכלת', וכן הוא במדרש אסתר רבה (פרשה ב, ז): "חור כרפס ותכלת תרגם עקילס איירינון קרפסינון. ור' ביבי אמר טיינון". ועיין בערוך, ערך איירינון, הגורס 'יקינטינון' לתרגום התכלת. והוא הוא התרגום היווני שבכל התרגומים הנ"ל. אך קשה מאוד לדעת מהו הפירוש המדויק של מלה זו ביוונית ומהו הגוון המדויק של הצבע שאותו היא מתכוונת לתאר. לפעמים מלה זאת מתארת פרח מסוים הצבוע באותו גוון או אבן יקרה הצבועה באותו גוון, וקשה מאוד לעמוד במדויק על מהות פרח זה ועל מהות אבן יקרה זאת, והמומחים לבלשנות חלוקים בדבר. ואין לנו אלא דברי חז"ל שמהם מתברר יפה הגוון של התכלת.

ברוך רחמנא דסייעא לן.

73 עיין Erwin R. Goodenough, Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, vol 9-11; The Excavation at Dura Europos, vol VII The Synagogue by C. H. Kraeling 1956.

74 כמצוין שם.

75 יחד עם שאר בגדים.

76 ח"ב קמט ע"ב.

77 ח"א נא ע"ב; ח"ב רכו ע"ב; ח"ג לג ע"ב; שם קעה ע"א; שם רנו ע"א; ועוד.

78 ח"ג רכו ע"א.

79 ח"ב רלה ע"ב; ועוד.

80 שער הגוונים ב ושם ג.

81 תרגום השבעים, עקילס, ועוד.